

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 87, 1994

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 87, 1994

КИЕВСКА РУСИЯ КАТО КУЛТУРЕН ФЕНОМЕН

ЕМИЛ МИХАЙЛОВ

Емил Михайлов. КИЕВСКАЯ РУСЬ КАК КУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН

Данная статья посвящена культурному развитию Киевской Руси, первому государственному образованию восточных славян в раннее средневековие (IX–XII вв.). Особое внимание обращено на корни культуры восточных славян, относящихся к глубокой древности, к эпохе индоевропейской общности, как и на специфические особенности духовной жизни восточных славян. Формирование элементов культуры восточных славян относится еще к языческому периоду и находится в тесном взаимодействии с принципами и закономерностями первобытной славянской общины.

Особое внимание уделяется христианству как явлению культуры и тем изменениям, которые оно внесло в культуру восточных славян. Подчеркнуты положительные изменения как в области славянского быта и мировоззрения, а также и его значения для формирования письменности и культуры восточных славян, осуществленные в обстановке значительного политического и культурного подъема.

Emil Mihailov. KIEVGAN RUSSIA AS A CULTURAL PHENOMENON

The study concerns the cultural development of the Kievgan Russia – the first governmental formation of the east Slavs during the early Middle Ages (9–12 centuries). A special attention is given to the grounds of the east slavic culture, which are coming from the indoeuropean times and to the specific features of the east slavic cultural life. The formation of the elements of the east slavic culture begins during the pagan period and are in inter relations with the specifics of prehistorical slavic community.

The christianity as a cultural phenomenon and the changes, which it causes in the cultural model of the east Slavs is searched in the second part of the study, especially the changes in the slavonic everyday life and the meaning of the christianity for the formation of the east slavonic literature in a situation of political and cultural prosperity.

В историята на средновековната европейска култура Киевска Русия заема специфично място, което се определя от нейната принадлежност към славянската етническа общност, нейното местоположение сред народите на Източна Европа

и особеностите на руската душевност, проявили се с пълнота и яркост през този период от историята на източните области.

Корените на руската народностна самобитност и народна култура от чисто психологическа гледна точка са трудно доловими и трудно обясними, още повече че съвременната историография не е привикнала да се занимава и разсъждава за подобен род проблеми и естествено е да няма някакво определено мнение за тях. Това ще рече, че историкът не винаги съумява да се добере до първопричината на нещата, до тяхната най-дълбока същност. В конкретно-исторически план това означава, че историкът няма да може да даде напълно конкретно обяснение или ще се задоволи само с повърхностен поглед върху редица конкретни прояви на материалната и духовната култура. Но липсата на солидна основа незабележимо доведжда до редица противоречиви и спорни съждения и хипотези, които тепърва ще чакат своето реално потвърждение или отричане.

Много по-добре стоят нещата със следващия разред от фактори и конкретно-исторически прояви, които съвременната историография счита за свой обект на изследване и предполага, че се е домогнала до определени резултати. Това са обикновено т. нар. предпоставки и причини от най-различен характер, на които съвременната историография отдава първостепенно значение, но в действителност те имат вторичен характер, т. е. те са следствие на други основни и по-трудни за изследване причинни връзки.

Достигайки до тези вторични явления или фактори, вторични причини и предпоставки, ние изхождаме от факта за славянската принадлежност на руския народ, като тази праславянска етническа общност, според историците и лингвистите, се оформила към III или II хилядолетие пр. н. е.¹ Това, разбира се, е само предположение, но древността на славянския етнос може да се счита за безспорен факт. Кога, къде и при какви обстоятелства се обособили славяните от своите индоевропейски родственици – дали в своята средноазиатска прародина или някъде в Източна Европа – е все още дискуссионен проблем. По-вероятно е първото. Теорията за автохтонния характер на славяните в Европа е неприемлива и търпи сериозна критика². По всяка вероятност движението на индоевропейските народи от изток на запад към Европа се е извършвало последователно на вълни – келти, германци, славяни, т. е. в този порядък и местоположение, в който ги намираме днес в Европа. Не е изключено славяните да са се оформили като отделна етническа група още в Средна Азия, откъдето са донесли своите най-древни религиозни представи, твърде сходни със синхронните им индоевропейски. Пребиваването им в Средна Европа, изглежда, е било твърде продължително и тук окончателно се оформили техните психически, интелектуални, езикови и други особености, които по-късно се проявяват по различен начин в многовековната им история. Вероятно в Средноевропейската равнина е възникнал и достигнал значителна степен на развитие техният патриархално-родов бит и наред с древните небесни и земни божества се появил и култът към Рода, а наред с него и особената почит и уважение към най-старшия в рода, без да се стига до пълно обожествяване. Уважението и почитта към рода, към фамилията и към по-старшия в същия род остават като трайна следа в съзнанието и бити́а на славянина, по-специално у източните славяни, и са съдействали твърде много за установяването на здрави, трайни и действени връзки между членовете на патриархалния колектив и особено по-късно, когато се намесват чужди и противоборстващи фактори³.

Здравите и укрепнали патриархално-родови отношения, изглежда, още през този ранен период били свързани с уседналото земеделско стопанство и здравата връзка със земята. Придвижванията и преселванията, които имали място понякога поради трудните условия на живот, вражеските набези или търсенето на нови по-

селения ни най-малко не говорят за скитнически, номадски начин на съществуване и препитание. Битът на славяните бил напълно противоположен на този на номадските скотовъдни племена и за него била характерна преди всичко здравата връзка със земята като производителка, даваща подслон и защита, и със земеделския бит, т. е. с всичко това, което за тях било жизнена потреба и оформило в значителна степен облика им.

Изглежда, че такива били в най-общи черти материалните и икономическите условия в ежедневието на древните славяни около II–III в. от н. е., когато архаичната славянска общност на венедите се разпаднала на три отделни клона – западен, южен и източен. По всяка вероятност това деление е вървяло по племенен път и отначало ние си го представяме като формиране (още в славянската прародина) на обширни, повече или по-малко трайни племенни съюзи, дали впоследствие началото на венедите (в тесния смисъл на думата), на словените (или склавините) и на антите; а може би е имало и други. Най-сигурната гаранция за това са отделните племенни, а впоследствие и етнополитически названия, които намираме в историческите извори, отнасящи се за този период⁴.

По-специално източнославянската древност обхваща продължителен период от време, т. е. от II–III в. от н. е. до формирането на Киевска Русия (862–882). Този период е особено важен в историческия развой на източното славянство, защото по негово време се доразвиват и укрепват тези достижения в областта на бита и културата, които се начеват в предходната архаична епоха. Историческите извори ни дават една по-близка и нагледна представа за източните славяни; можем да си изясним особеностите на техния обществен и политически бит, неговите положителни и негативни страни, които в значителна степен обясняват особеностите при формирането на първата източнославянска държава.

За този период можем вече да говорим по-определено за пълното господство на патриархално-родовата организация. Руският летописец отбелязва, че славяните „живееха обособено и владееха своите родове, ... живееха всеки със своя род и по своите места“⁵. Това е едно от най-древните свидетелства в цялата славянска литература, която сочи недвусмислено за наличието на древния славянски род.

Патриархално-родовата, а по-късно и селската община определят и изчерпват облика на това примитивно славянско общество. Това е светът на древния славянин, в който той се движи, и извън него има твърде смътна представа за окръжаващата го реалност. Заради своето самосъхранение и оцеляване древният славянин е създал общината, но тя от своя страна предявява към него своите строги изисквания, които го ограничават или спъват в по-нататъшното му развитие. Патриархалният род със своята строга регламентация на поведението е господствал напълно върху съзнанието, чувствата и мислите на примитивния славянин. Той е определял поведението на отделния индивид, както и отношението му към самия себе си, към родствениците, членовете на рода и племето, към чуждоземците и друговерците. Той оформял и изчерпвал неговото мировъзрение. През този период патриархалният род играл двояка роля: от една страна е осигурявал съществуването на отделния човек – при ниската производителност на труда, при пълната безпомощност на индивида, колективният живот и труд са били най-надеждното средство за оцеляване, прехрана, борба срещу природните стихии и многобройните неприятели. В колектива той е пълноценна личност, той е материално обезпечен; извън колектива той е само биологично същество, сух лист, отбрулен от дървото. Действително към края на периода малкото семейство се обособява икономически. Но колективният принцип продължава да господства още дълго време. Малкото семейство никога не скъсва напълно с рода и общината. Появяват се по-сложни и междинни (смесени) форми на общинна организация.

Общинният и колективният бит са една от характерните особености на социалния статус, на културата и поведението на източния славянин⁶.

Що се отнася до отделната личност и до възможностите за нейната социална реализация и за духовното и културното развитие, то ролята на родовата и патриархална организация е дълбоко противоречива. От една страна, общината гарантира нейната сигурност, безопасност, възможност за оцеляване, доколкото това е основната цел на всеки един социален колектив; оформя личностните производствени навици, възгледите за материалните и духовните ценности, за значимостта на отделния човек, неговите религиозни представи, осветени от традицията. От друга страна, рамките на родовата организация и на задължителния колективизъм с нейните строги изисквания, правила и разпоредби, са твърде тесни и ограничителни за отделния индивид от съвременна гледна точка. Родовообщинните традиции и принципи са характерни и разбираеми за едно твърде примитивно състояние на отделната личност и на колективното съзнание, когато индивидуалният живот е твърде слабо проявен или почти отсъства. Индивидуалният живот на човека и неговото индивидуално съзнание са напълно разтворени в родовия колектив и представи или пречупени през призмата на неговите изисквания. Следователно така както родовата организация и нейното продължително съществуване са обусловени от ниската степен в развитието на производителните сили, в не по-малка степен те са обусловени от ниския уroveň в развитието на духовната култура на отделния човек и на неговото индивидуално съзнание⁷.

Следователно изходът от създалото се положение може да се търси в две направления: или в разрушаването на родовата патриархална организация и в създаването на по-висши форми на връзки между хората, противоположни на родо-вообщинните, които да дават простор за развитието на отделния индивид, или в създаването на по-висши форми на колективен живот, характерен за по-напредналите и цивилизовани общества, каквито през този период родовата организация не може да предложи.

Когато разглеждаме в абстрактно-теоретичен план дълбоката диалектическа противоречивост на патриархалната община и на патриархално-общинния бит, като имаме предвид тяхната безспорна консервативност и ретроградност и липса на вътрешни стимули за развитие, все пак за историка е също така необходимо да установи каква е конкретната значимост и функционалност на общината и на родо-вообщинния бит в даден период от време и в по-далечна историческа перспектива. Що се отнася конкретно до източните славяни, с общината и общинния бит са свързани и обусловени по най-пряк начин всички прояви на материалния живот и на общественото съзнание, които ние обикновено наричаме материална и духовна култура на руския народ. Руската народна култура в действителност е продукт на родо-вообщинния строй и именно през този период се създават всички нейни основни форми и проявления, които намираме неизменно в почти всички периоди на руската история и особено през ранното средновековие. Тези форми на народната материална и духовна култура служат като солидна основа и неизчерпаем източник за непрекъснатото културно развитие през следващите обществено-икономически формации, когато културното творчество се индивидуализира, разнообразява и обогатява, дори и тогава, когато то в своето развитие като че ли се откъсва и противопоставя на примитивния народен бит и светоглед. Но дори и по време на своите най-крайни проявления, когато се създават най-изтънчените шедьоври на руската аристократична култура, които се онагледяват като пълна противоположност на руския простонароден бит, внимателният наблюдател може да открие невидимите нишки, свързващи и обединяващи тези два противоположни полюса, които постепенно водят до тяхното взаимно обогатяване и взаимодействие.

Известно пречупване на руския народен мироглед и поява на нови насоки в развитието на руската култура се забелязват с образуването на Древноруската държава, или Киевска Русия (наричана от своите съвременници просто Русь) през втората половина на IX в. Естествено това не става изведнъж, доколкото формирането на държавния организъм се извършва постепенно в един по-продължителен период. Но още наскоро след появата на самата държавна власт в Новгород през (или около) 862 г. се наблюдава остра колизия между двата етнически елемента, участващи в държавнообразователния процес, между новгородските славяни и варягите, породена от двата противоположни възгледа за политическата власт и от различията в самата обществена организация⁸.

Характерно за славянската социална уредба било пълното господство на патриархално-демократичните принципи, които на практика изключвали каквато и да било централна или еднолична власт⁹. Така у източните славяни през IX в. не се забелязват никакви признаци на централизирани форми на управление или пък на някакви, макар и слаби тенденции към формирането на подобна власт¹⁰. Напълно се запазвала социалната и политическа ситуация, отразена в съчиненията на византийските автори от VI в., че славините и антите „живеят в народоправство“¹¹ и „не признават [никакъв] ред и власт над себе си“¹². Княжеската власт, доколкото е съществувала у някои славянски племена, била съставна част и висш израз на родово-племенната демокрация, тя била само оръдие в ръцете на родово-племенната организация и не е имала самостоятелна власт над обществото¹³.

Положението при варягите било коренно различно: при тях се открояват два основни характерни белега – силна военна организация и силна централна власт, съсредоточена в ръцете на норманския конунг¹⁴. Всичко това било абсолютно необходимо за формирането и утвърждаването на новата държавна власт у източните славяни¹⁵. И когато представителите на новгородското население и другите околни племена се обърнали към своите бъдещи варяжки князе с думите „Нашата земя е велика и обилна, но порядък в нея няма. Елате да князувате и да ни управлявате“¹⁶, с това те само потвърдили безспорността на описаната ситуация. Но наскоро след тези събития се оказало, че силната и твърда власт на варяжките князе била в разрез с разбиранията на новгородските славяни, поради което избухнало и въстанието на новгородци срещу варягите. Но по-нататък, както изглежда, ходът на нещата взел друго направление и между новгородци и варяжката власт бил достигнат някакъв взаимноприемлив компромис¹⁷.

Интересна е и еволюцията на киевските князе. Първоначално (до Святослав включително) те запазват почти напълно своя характерен облик на варяжки конунги. Но от времето на Владимир (980–1015) ходът на нещата взема друго направление – при неговото управление и след това постепенно се формира новият тип на руския княз, който е резултат от сложното взаимодействие между споменатия по-горе статут на варяжкия конунг и славянските патриархално-демократични принципи за характера на върховната власт: властта на княза вече е ограничена от народното събрание и между двете управленски институции съществува известно взаимодействие и взаимна съгласуваност на решенията, което е характерно за древната славянска практика; но, от друга страна, княжеската власт не е напълно подчинена на народното събрание, има своя собствена физиономия и реален дял в управлението на страната и служи като своеобразна санкция на суверенитета на народно-политическия организъм. Личността на княза заема централно място в руската историопис по това време, а „добрият княз“ е любим герой на руския народен епос. Той често е сравняван със Слънцето, което с лъчите

си огрява „Руската земя“. Той е проводник и изразител на Божията воля и главен посредник между Бога и човека¹⁸.

С появата на държавата славянската патриархална организация не изчезва и още дълго време запазва своите позиции. Но с изграждането на държавната организация и с постепенното издигане и развитие на личностния принцип както в управлението, така и в различните сфери на обществения и културния живот, се разкриват възможности за по-широка изява на отделния индивид, а оттук разнообразяване и развитие на културното и художественото творчество, особено след въвеждането на християнството като официална религия, които по такъв начин придобиват свой самостоятелен живот.

* * *

Всичко това представлява бавен и продължителен процес под въздействието на вътрешните творчески импулси и на значителни и безусловно необходими външни влияния. Но славянската материална култура – такава, каквато я познаваме от VI в. насетне и чак до приемането на християнството към края на X в., заема сравнително скромно място сред останалите европейски народи. За развита художествена култура, в строгия смисъл на думата, трудно може да се говори. По-скоро тук имаме работа с обикновени археологически паметници и комплекси, слабо отличаващи се един от друг, на едно примитивно патриархално общество. Първобитните славяни са живеели в малки села или неголеми поселения покрай реките, в прости колиби или полуземлянки. Едно село вероятно е било обитавано от един род или няколко родствени семейства. По-късно се появили и племенните центрове, които се отличавали от обикновените поселения по своята големина и най-вече с обстоятелството, че те са били оградени с дървена крепостна стена. Явно е, че те са служели освен като обществени и ритуални центрове на племето, но и като убежища по време на война. Някои от тях били и средоточия на занаятчийско производство¹⁹.

През средата на VI в. възникнал един от най-ранните източнославянски племенни центрове на Средни Днепър – гр. Киев, който по-късно имал да играе видна роля в историята на Киевска Русия. Основен поминък на населението било примитивното подсечно земеделие, което по-късно (около VII–VIII в.) било отчасти изместено от орното земеделие. Въобще аграрният бит явно доминирал и още през този период определял особеностите както на материалната, така и на духовната култура на примитивното източнославянско общество. Той определял и формирал както календарно-обредната система на източния славянин, така и в немалка степен религиозно-митологичните представи от по-висш разред и отношенията му към природата и окръжаващата го действителност.

Аграрният бит определял и местоположението на източните славяни в Източна Европа и отношенията им към околните народи. Като земеделски народ и като народ с относително по-слабо развитие на военното дело източните славяни още в дълбока древност в своето постепенно разселване на изток заели лесо-степната и гористата зона на Източна Европа, които предоставяли по-добри условия, особено първата (лесо-степната зона) за тяхната икономическа дейност.

Отдавна установен факт е голямото различие между мирния, уседнал бит на славянина, свързан трайно със земеделския труд, в сравнение с войнолюбивите и добре въоръжени номадски племена, които още от времето на кимерите, скитите и сарматите и се стигне до татаро-монголските племена владеят неизменно обширните южноруски степи по Северното Причерноморие и басейна на Дон и Волга и още по на изток към Урал и Каспийско море. Източноевропейският ландшафт е строго разпределен в зависимост от икономическия фактор: аграрният славянски

масив срещу добре въоръжените войнствени номадски племена в югоизточните степи. Обикновено военният успех е на страната на номадите; земеделците често търпят поражение. Но крайният резултат е в полза на последните: славяните земеделци постепенно създават своя силна държава, която постепенно разширява пределите си. Твърде рано усвояват и военното дело. Войнствените номади едни след други изчезват от историческата сцена, като оставят не особено благоприятен спомен. Но всяко нещо има две страни: източните номади са не само рушители и завоеватели. Те са носители и на специфична източна култура, която влиза като траен елемент в културата на зараждащата се източнославянска цивилизация. Това е например значителният принос на скитите, сарматите, хазарите, а в редица случаи и на татаро-монголите²⁰.

Спирайки се по-конкретно на материалната култура на източните славяни, както и на всички славянски народи въобще, трябва да се има предвид, че веществените белези на тази цивилизация стават достояние на археологическата наука много късно, след като славянските народи са изминали продължителен период от своето историческо развитие. Какви са причините за това странно на пръв поглед явление, е трудно да се определят, но най-древните безспорни археологически паметници се отнасят към средата на VI в., т. е. времето, когато славяните са вече достатъчно добре документирани в историческите извори²¹. Всички опити да се открият по-древни безспорни славянски археологически комплекси и култури са завършвали с неуспех²². Това ни подсказва, че до този период древната славянска материална култура не е била достатъчно добре изяснена. Все още са се формирали нейните основни специфични белези, които стават носители на самостоятелна и идентичност и обособеност, разграничаваща я от останалия цивилизован свят, което също така подсказва, че VI в. представлява особен повратен момент в историята на източното славянство, както и на всички славянски народи въобще. Това е време, когато се извършват дълбоки социално-икономически, политически, културни и други процеси, резултатът на които е разселването на славянските племена в три различни посоки, изграждането на значителни по своя размер племенни и политически съюзи, някои от които полагат основите на бъдещите славянски държави. Това е най-сетне времето, когато се извършват значителни етнически процеси, племенни размествания и прегрупирвания, които впоследствие довеждат до формирането на бъдещите славянски народности.

Спирайки се на ранната източнославянска духовна култура, ние се натъкваме на редица неясни положения, обусловени от липсата или оскъдността на исторически извори. За съжаление разполагаме само с отделни фрагменти, съхранени на различни места в съчиненията на античните автори, които за нас имат първостепенно значение поради тяхната автентичност, или в произведенията на източните писатели и представляват изключителен интерес със своята оригиналност и неоригиналност в решенията в чисто източниковедски план; но тези, последните, представят и значителна трудност за историка поради архаичността, чудноватостта на образите и постоянното преплитане на митологията и на необузданата източна фантазия с реалната историческа действителност. Полето за работа е необозримо; резултатите от тази дейност са все незадоволителни²³. Малко по-добро в това отношение е положението с домашните руски извори от по-ранния период на самостоятелната руска писмена традиция. Положителното е достоверността на историческите факти и доверието, което те вдъхват у изследователите. Слабостта е все същата тази оскъдност, с която учените трябва да се борят, както и негативното или скептичното отношение на средновековния руски писател към културните феномени на езическата древност²⁴.

Спирайки се по-конкретно на най-древната славянска духовна култура, въпреки оскъдните данни може би ще трябва да констатираме известно несъответствие, характерно, както изглежда, за почти всички народи, намиращи се на тази степен на развитие – на фона на една оскъдна материална култура се натъкваме на високоразвита религиозна представа за Вселената, за човека, за духовната йерархия, за световния развой, но всичко това представено със средствата на древната и трудноразбираема иносказателна митология и още по-сложната и объркана магическа символика. Но и тук трябва да се имат предвид някои специфични положения – необходимо е да се разграничава кое е резултат на катадневната религиозна практика на древния славянин, на неговото спонтанно и съзнателно творческо отношение към висшия славянски пантеон и кое е само полуосъзната или въобще несъзнателна магическа практика на една религиозна система, осветена от вековете и от традицията. Религиозната практика е двойствено противоречива и крие известни трудности и опасности за мисловния свят на човека, тъй като ограниченият човешки мозък борави с представи от най-висш разред и за да може да ги доведе до нивото на своето съзнание, той ги опосредства, принизява и накрая опощява и те стават противни за един средно културен човек според съвременните критерии. Такава е съдбата на всички древни религии, спуснали се до уровен на една проста система от нагледни представи и до една неразбираема магическа символика, която с нищо не обогатява и не възвисява духовния мир на човека. Постепенно висшата религиозна идея и мисъл стават жертва и биват повалени в праха от стремежа към онагледяване и представяне в реални и осезаеми чувствени форми на религиозните феномени, които сами по себе си нямат нито образ, нито реални сетивни измерения.

Изглежда, че нещо подобно се е случило и с древната славянска религия. Както се вижда от откъслечните фрагменти на славянската митология, става ясно, че тя е отломка от една много древна религиозна система, която ние сме привикнали да наричаме индоевропейска. Живите следи на тази древна религиозна система виждаме запазени в най-старите писмени паметници и епически сказания на индийската литература. От тези древни текстове се вижда, че най-старата индоевропейска религиозна система е резултат от творческата дейност на един високоиздигнат мисловен и цивилизационен център, отличаващ се със забележителна култура и познания в областта на религиозната и философската сфера. Но от всичко това, както изглежда, към края на езическия период у славяните са останали откъслечни фрагменти от отделни представи и възгледи, за които те са имали само външна, видимонагледна представа. Изглежда, само малцина по-издигнати личности са долавяли вътрешния смисъл на митологичните образи и със своя авторитет са поддържали вярата в езическата религия и престижа на жреческото съсловие. Известна увереност за това ни дава забележителното произведение на средновековната руска литература от края на XII в. „Слово о полку Игореве“ („Слово за похода на Игор“), в което славянската езическа древност е представена, макар и фрагментарно, от вещ познавач на древната славянска религия, който, както по всичко изглежда, се е домогнал до едно по-вътрешно виждане на нейния дълбок смисъл²⁵.

Що се отнася до „низшата сфера“ на славянската езическа религия, то тя е представена по-плътнo и заема много по-съществено място в съзнанието на древния славянин. Подобно на всички народи в древността, той е обожествявал видимата природа и отделните ѝ обекти. Свещени са небесните тела, свещени са горите, реките, изворите, камъните – и всичко това той е населил с природни духове и полубожества, предмет на всекидневно поклонение. Зад всеки един природен обект се крие някаква невидима магическа сила, която може да бъде полезна или

вредна за човека и на която той се опитва да въздейства и използва за свои цели. По такъв начин човек сам се поставил в зависимост от рожбите на своите религиозни представи.

Все пак тази сложна религиозна система не е лишена от известна цялостност и органична връзка между отделните си съставки. Както обожествените природни обекти, така и цялата природа, са тясно свързани с небесната йерархия и във всички тях присъства в по-голяма или по-малка степен частица от върховната божествена същност, и всички те имат свои индивидуализирани представители в лицето на различни природни духове, които в същото време притежават и свое самостоятелно битие. Тази сложна йерархия от върховни божества и полубожества се намира в някакво отношение към човека и се опитва да му въздейства по един или друг начин. Така задачата на езичника славянин е била твърде сложна. Самият той е бил принуден да се съобразява с тяхната сила и мощ и се е опитвал да разбере какво те искат от него и, евентуално, как би могъл да ги използва в своя полза. Но в условията на славянската езическа древност връзката между човека и божеството била чисто външна, основана на страха пред по-силния и на личния интерес. Той се обръщал към него с цел да привлече благосклонността и помощта или да отклони някое бедствие. Тази връзка не е била въодушевена от вътрешен духовен порив и от съзнание или импулс за духовно общение. Следователно тази връзка с нищо не е съдействала за духовното и интелектуалното развитие на човека, с нищо не го е обогатявала и облагородявала, не му е давала импулс, най-общо казано, към индивидуално творчество.

Ето защо сравнително ниското и примитивно състояние на славянската езическа религия към края на езическия период, в същото това време, когато вече на Изток се издигали и процъфтявали високоразвити монотеистически религии, даващи ново и по-рационално обяснение за развитието на световния процес и за човека и отговарящи на новите потребности на времето, предопределило залезът и падането на старата славянска религиозна система²⁶.

Съществен елемент на древната славянска духовна култура по това време, както по всичко изглежда, е значително развитият народен епос у източните славяни, и по-специално историческите предания и сказания, които заедно с религията и фолклора са тясно свързани помежду си. Проблем на изследователя е да ги разграничи, разпредели и детайлизира и да ги постави в тяхната конкретна среда и взаимнозависима връзка. Религията е сковавала мисълта на човека и е поставяла прегоди пред неговата разсъдъчна свободна рационална и критична мисловна дейност. Религиозните постулати трябва да се приемат наготово и механично да се изпълняват техните повеления. В хода на ежедневната многовековна практика човек установява тяхната валидност или непригодност. Тогава той се домогва до нещо ново; но това е вече преврат в областта на религиозното мислене, предполагащ известен прилив на рационализъм, което не е така често срещано явление в историята на човечеството.

Следователно в областта на религията човек е ограничен, докато в областта на фолклора и народния епос той е свободен и се стреми да твори неограничено, ръководен единствено от своите вътрешни подбуди, представи и морални канони. Връзката с религията е жива и непосредствена, но тя не е задължителна и народният певец дава преднина на своите лични виждания и преживявания²⁷.

Например у германските или скандинавските народи преходът от митологията към реалната историческа действителност е постепенен и незабележим, което създава допълнителни проблеми на изследователите. У източните славяни положението е значително по-добро, доколкото у тях съществува забележителна и надеждна летописна традиция, даваща ни доста подробни и достоверни сведения

за по-видните исторически личности, станали впоследствие любими образи на народното песенно творчество. Летописният Владимир (от края на Х в.) ни е много добре известен благодарение на усърдието на руските историописци. Но наред с него ние разполагаме и с народния поетичен образ на Владимир (наречен от народа „Красное Солнышко“), в който народният певец е възплътил своята представа за идеалния руски княз. Нещо подобно виждаме и с историческата личност Добриня, възпята в народния епос под името Добриня Никитич. Наличието на конкретно-исторически и фолклорни паралели са идеалните условия за всестранното научно изследване на определени исторически сюжети.

За разлика от редица други страни, древният руски летопис е съхранил немалко исторически предания и легенди, съдържащи конкретна и достоверна историческа информация. От летописните записки се вижда, че историческата памет на народа е достигнала далеч назад във времето, почти до епохата на разселването на славяните през VI в. Връзката с предходния период е неизбежно механическа, доколкото летописците са се стремели да извършат някакъв изкуствен преход от най-древната библейска история към конкретната историческа действителност на източнославянските племена.

Най-древното запазено историко-летописно предание е сказанието за първите киевски князе от средата на VI в.²⁸ Сказанието поразява със своята правдоподобност и простота на изложението. Няма и следа от стремеж към фантастичност и баснословие, към хипертрофирана идеализация, която превръща обикновените исторически личности в богове или полубогове, или герои, надарени със свръхестествена сила или възможности. Следователно не е прав А. Шльоцер, когато счита, че тази легенда е резултат от „народната гордост“ или „народното тщеславие“²⁹. Естествено, известен елемент на идеализация има, когато се изтъкват достойнствата на първите киевски князе или се подчертава „голямата чест“, с която били удостоени от византийския император. Но всичко това е в реда на естествената и приемлива мярка, с нищо ненарушаваща историческата достоверност.

Следователно ние сме изправени пред един любопитен факт. Най-древните исторически предания на руския народ се отличават със своята правдивост и достоверност, което се отнася, на първо място, до сказанието за първите киевски князе, както и до преданието за поканването на варягите в Новгород през 862 г.³⁰ За последното е писано твърде много, но не всичко е качествено и добронамерено. Твърде често се натъкваме на най-груби извращения и тълкувания, резултат от тенденциозен подход или нежелание да се приеме една напълно достоверна историческа реалност. Според нас на прав път са тези историци и изследователи, които въз основа на строг и обективен, и критичен анализ доказват пълната достоверност на фактите, намерили място в това историческо предание³¹.

Но невинаги така стоят нещата с някои по-късни исторически повествования. Такива са например разказите за похода на княз Олег срещу Цариград, отмъщението на княгиня Олга по отношение на разбунтувалите се древляни, походите на Святослав в България, където на фона на достоверни исторически събития се натъкваме на елементи на фантастика, на явни измислици, често пъти резултат от патриотични подбуди.

Следователно епическият дял на древния руски летопис завършва някъде към края на Х в., когато Киевска Русия приема официално християнството и на мястото на народните предания, легенди и сказания идва времето на летописното творчество. За този най-древен период на руския историопис могат да се дадат най-различни оценки, но въпреки скепсиса, който намира място в руската историческа наука през първата половина на XIX в., днес на този период може да се даде най-положителна характеристика.

Такава е била в най-общи линии картината на източнославянската култура към края на езическия период. Образоването на Киевска Русия към 862–882 г. малко променя нещата. Но все пак формирането на първата източнославянска държава внася някои нови елементи, които постепенно подготвят почвата за предстоящия културен преврат. По-конкретно активната дейност на първите киевски князе за изграждането на новопоявилата се държавна организация, на великокняжеската дружина, разрастването на вътрешните борби, активната външна политика, привеждат се в движение значителни маси от населението, които постепенно започват да се формират и групират в отделни социални групи и съсловия. Вътрешната затвореност и патриархално-демократичната пасивност и инертност на населението започват да се нарушават. При новите условия постепенно се издига ролята на отделната, творческата личност, която получава по-голям простор за дейност, за лична изява и за личен просперитет. Патриархалните родови и общинни колективи са принудени все повече да се съобразяват с волята и желанията на новите властници, които от ръководители и управители постепенно се превръщат в господари.

Новата социално-икономическа обстановка не само в Русия, но и в цяла Европа, новата политическа ситуация, свързана с възникването на новите държави, предполага коренен прелом в областта на мисленето, на идеологията и в крайна сметка – на религиозните представи на европейските народи. Древната езическа религия имала различна съдба в различните племена и етнически групи на европейския континент, въпреки нейния общ древен произход. В южноевропейските страни, в средиземно-черноморския басейн тя достигнала до висок разцвет и легнала в основата на античната цивилизация. Положението в Средна и Северна Европа било коренно различно. За по-издигнатите представители на античната култура религията и бита на техните по северни съседи били синоним на ретроградност, изостаналост, варварство, въпреки че някои съвременни изследователи на езическата древност намират в нея редица преинтересни, любопитни и загадъчни неща.

Въпреки по-големите или по-малки достойнства на езическата древност и въпреки големите различия между южноевропейския и средноевропейския вариант на тази система съдбата на езическото мировъзрение била предопределена. Общият произход като че ли предопределял и общия упадък на тази религия. И в действителност само в разстояние на няколко века, които бележат жалоните на ранното средновековие, старата езическа религия трябвало да отстъпи мястото си на християнството. От Босфора до Ирландия и от Испания до Горна Волга къде по-рано, къде по-късно християнството се наложило. Насилието при защитата на старата езическа система и при налагането на новата религия като че ли не било определящо. Преходът бил предопределен от естествения ход на нещата. Навсякъде християнството, преди да стане официална религия, завоювало здрави позиции и съпротивата срещу него се оказала безнадеждно закъсняла и безсмислена³².

Както се знае, нещо подобно се е случило и в Киевска Русия, макар и с известно закъснение, което в дадения случай може много лесно да се обясни, но то не е от съществено значение. Много по-голяма значимост имат резултатите от дадено обществено и културно събитие, отколкото времето на неговото протичане.

Проникването и разпространението на християнството в Киевска Русия до неговото официално утвърждаване има своята продължителна и любопитна история, но която за нас е разкрита само отчасти. В развитието на този процес се долавят някои характерни моменти и закономерности, които са съпоставими и ги намираме у всички европейски народи, но които са особено близки и характерни за славянските народи в Източна Европа, и по-специално за България и Русия.

Християнизацията на дадена страна, и по-конкретно на Русия, е резултат от взаимодействието на два фактора, действащи от различна посока, но движещи се към една цел – вътрешната обусловеност и външното влияние. Кога тези два фактора ще се реализират в едно конкретно действие – в случая официалната християнизация на страната – и ще получат свое реално историческо битие, зависи преди всичко от вътрешната обусловеност, постепенно превръщаща се в необходимост, резултат от промените, които настъпват в обществото при определена ситуация и конкретно в дадения случай след появата на държавата. Руската държава възниква на езическа основа като противовес и в противоборство с някои съседни и по-издигнати в културно отношение страни на юг от нея. Но този конфликт има две измерения – от една страна, борба за политическо надмощие, за власт, за присъединяване на нови територии, стремеж към материални облаги. От друга – военният конфликт и противопоставянето водят до взаимно опознаване и обмен на културни ценности. Явно е, че този, който разполага с повече материални и духовни ценности, ще бъде активната страна във взаимния обмен.

Първите киевски князе, Олег, Игор, Святослав, водят активна военна политика по отношение на Византия. Първите походи са явно грабителски. Но те имат за цел и изгодни за Русия икономически, и по-конкретно търговски взаимоотношения. От изворите научаваме, че в Цариград е имало значителна руска (и по-конкретно варяго-руска) търговска колония, чиито задачи са били чисто икономически. Т. е., от военната конфронтация до мирните икономически връзки има само една крачка. Следващата стъпка са културните взаимоотношения, и по-конкретно взаимодействия в областта на идеологията³³.

Не ни е известно доколко в първите руски колонии в Цариград е имало източни славяни. От руските и византийските извори съвсем недвусмислено се вижда, че управлението на страната (става дума за Киевска Русия), поне до средата на Х в., се е намирало изцяло в ръцете на варягите. Едва към средата на века в управленската върхушка на страната се забелязват славянски имена³⁴. По аналогия трябва да приемем, че и славянизирването на руската колония във византийската столица се отнася към този период. Следователно с всичко това можем да си обясним, защо според Началния руски летопис варягите са поставени на първо място като носители и вносители на християнска идеология в Киевска Русия³⁵. Варягите са представени като основни посредници между Византия и източните славяни не само в областта на икономическата дейност, но и в културния обмен.

На второ място, Началният руски летопис поставя хазарите. Последните са били твърде многобройни в Киев и са населявали специален квартал³⁶. По това време хазарите са били носители на висока материална и духовна култура, както и разпространители на културни ценности между Изтока и Запада през епохата на Ранното средновековие. Въобще древна Русия дължи твърде много в културно отношение на хазарите, но тази тяхна роля все още не е достатъчно добре разбрана и оценена в историческата литература³⁷.

Такава била в най-общи линии картината в Киевска Русия, когато към средата на Х в. (и по-конкретно към 945 г.) се отнасят първите сведения за наличието на значително християнско население в Киев и в околностите на града, както и за функционирането на християнска съборна църква, по всяка вероятност източноправославна³⁸. За широкото разпространение на християнството в Южна Русия говори и обстоятелството, че значителна част от управляващата върхушка, от най-приближените хора на княз Игор били вече християни. От всички тези факти може да се направи извод, че системното проникване на християнството в Русия, а не като случайно, епизодично явление, е започнало много по-рано и неговото начало трябва да се търси някъде към края на управлението на княз Олег по времето на

и след неговия поход срещу Византия (907 г.) и сключването на първия руско-византийски договор от 912 г. Именно тогава между Русия и Византия се установяват много по-близки контакти, които продължават да се развиват с все по-голяма интензивност по време на управлението на княз Игор (912–945), когато тези отношения били дружелюбни³⁹.

Много по-значително разпространение придобива християнството в Русия по времето на княгиня Олга (945–964). Един от най-характерните моменти за този период било обстоятелството, че самата руска княгиня, наскоро след гибелта на Игор (ок. 954 г.), сама приела християнството и станала негова убедена и активна поддръжница⁴⁰.

За този период имаме вече и преки свидетелства, от които се вижда, че разпространението на християнството в Русия било съпътствано и с началното проникване на славянобългарската писменост, а по всяка вероятност и на църковнославянско богослужение и богослужебна литература. От средата на Х в. се отнася и най-старият достигнал до нас надпис на кирилица, намерен в Русия, произхождащ от славяно-варяжкия некропол при с. Гньоздово (край гр. Смоленск). Надписът е издълбан върху глинен съд и по своите палеографски особености е напълно сходен с подобните кирилски надписи, открити в България от това време. Самият съд, върху който е издълбан надписът, за разлика от останалия керамичен материал от местното производство, има южен, причерноморски произход и е попаднал в Русия по пътя на търговския обмен. Единодушно е мнението на специалистите, че както съдът, така и надписът имат южен, балкански произход⁴¹.

Друг важен факт от историята на началното проникване на християнството в Киевска Русия е обстоятелството, че в двора на княгиня Олга е имало свещеник, презвитер Григорий, споменат както в руския летопис⁴², така и в съчиненията на Константин Багренородни. Изказани са вероятни предположения, че този Григорий е от български произход, доколкото византийските управляващи кръгове гледали на него неприязнено и не са зачитали християнското му достойнство⁴³.

Следователно по всичко изглежда, че християнското богослужение в Киев в средата на Х в., доколкото е практикувано, се е осъществявало на славянобългарски език с помощта на богослужебни книги, проникнали от Дунавска България⁴⁴.

Въпреки значителното разпространение на християнството в Южна Русия княгиня Олга не е могла да го наложи като официална религия поради все още силните позиции на езичеството и поведението на сина си Святослав.

Святослав е първият от киевските князе, който носи славянско име, но както по рождение, така и по своя характер бил чистокръвен варяг. У него държавникът и дипломатът значително отстъпвали пред варяга завоевател⁴⁵. Впрочем за държавнополитическа дейност и за дипломация у него е много трудно да се говори. Въпреки това походите му на Балканския полуостров имат важно значение за по-нататъшното културно развитие на Киевска Русия. При все че тези походи са с подчертано завоевателен характер, продължителното пребиваване на руските войски в България осъществява първия по-значителен пряк контакт с местното славянобългарско население и това е време на активен културен обмен, когато русите се запознават по-отблизо с достиженията на славянобългарската материална и духовна култура. Преки данни за този културен обмен липсват, но следващите събития в Русия ни дават значителни основания в това отношение⁴⁶.

С началото на управлението на княз Владимир започва нов етап в културното развитие на страната. С него завършва един столетен период на непрекъснати борби и стълкновения, които се изразяват най-общо с изграждането на новата държава в териториално отношение и полагане основите на новата държавна организация. През този ранен период особено се откроява управлението на княгиня

Олга, която със своята държавнополитическа и културна дейност прави пръв значителен опит да установи по-близък контакт с Византия и да се възползва от нейните културни достижения. Въпреки че след нейната смърт настъпва нещо подобно на езическа реакция, новите тенденции все по-ясно се чувстват и този вътрешен процес, който се извършва постепенно и незабелязано, се проявява с всичката си сила и по времето на Владимир се налага като господстващ и необратим.

По време на управлението на княз Владимир (980–1015) се забелязват нови моменти в развитието на Киевска Русия и в дейността на киевските князе. На мястото на разпокъсаните племенни групи, съпротивляващи се на централната власт и съвсем условно или номинално подчинени на нея, на мястото на непрекъснатите далечни завоевателни походи започнал постепенно процес на органическо сливане на отделните територии, изживяване на племенния бит, начало на изграждане на държавен апарат, начало на феодализацията – с една дума, от чисто механическо нарастване започва процес на вътрешно органическо развитие и изграждане⁴⁷. Един от най-характерните моменти на този нов процес е бурното развитие на културата като резултат от официалното приемане на християнството през 988–989 г. Като формален държавнополитически акт християнството било възприето от Византия, което намерило своя реален израз в налагането на цариградската църковна юрисдикция. Но вътрешната страна на този акт, като един продължителен културен процес, се изразява в активното участие на България и по-специално на българското духовенство в разпространението на християнството и на славянобългарската писменост и книжнина в Русия, както и на славянобългарския литературен език. Както видяхме началото на този процес се отнася към първите десетилетия на X в., но неговото по-бурно протичане именно след официалното приемане на християнството – към края на X и особено през XI в.

Резултатите от този динамичен културен подем били забележителни и с неограничено значение за Русия. Преди всичко в страната проникнала почти цялата славянобългарска преводна и оригинална, богослужебна или с по-общ характер книжовна продукция. Славянобългарският литературен език, езикът на Кирил и Методий, легнал в основата на бъдещия литературен език на Киевска Русия⁴⁸. За значимостта и мащабността на този процес говорят и прочутото „Сказание о преложении книгъ...“, както и паметта на равноапостолите Кирил и Методий, намерили място в стария руски летопис⁴⁹.

Приемането на християнството за официална религия пробудило творческите сили на руския народ и дало силен тласък за развитието на руската култура. Началото на този процес се ознаменува със създаването на първите книжовни школи още в края на X в., но тяхното по-значително развитие се отнася към времето на Ярослав Мъдрий през първата половина на XI в. Тогава културното развитие в страната придобива забележителен размах и този период може в много отношения да се сравни със „Златния век“ на българската култура по времето на цар Симеон⁵⁰.

Последиците от разпространението на християнството в Русия са твърде разнообразни и многозначителни, но те могат да се сведат до няколко основни положения:

На първо място – подобряване на физическия облик на хората. Това се установява по много линии. Преди всичко налагането на различни видове забрани в областта на религиозно-обредната практика и храната, които имали изключително благоприятни последици, разбира се, дотолкова, доколкото те се съблюдавали. Например забраната на кървавите жертвоприношения и особено принасянето на човешки жертви. Тази практика особено се засилила към края на езическия период по времето на т. нар. езическа реакция в началото на управлението на княз Вла-

димир⁵¹. Кървавите жертвоприношения били заменени с мирни, хлебни жертви и приноси. Преследвани били и различни култови и обредни действия и танци, които според християнския морал и съвременните етични представи се считали за безнравствени или вредни за човека.

Голямо значение имали забраната на многоженството, както и забраната на брачни връзки между близки родственици. Било забранено и кръвното отмъщение и заменено с паричен откуп. Били въведени различни здравни правила по отношение на храната, личната хигиена и труда. По такъв начин постепенно бил въведен строг морален кодекс, който и днес лежи в основата на съвременната европейска етика и юридическа практика⁵².

На второ място, християнството съдействало за широко развитие на човешката личност в мирогледно отношение въз основа на християнските религиозно-философски и религиозно-етични представи. Християнската мирогледна система е твърде широкомащабна и всеобхватна и във вертикално отношение стига до най-висшите сфери на човешкото съзнание. Всичко това не е могло да бъде незабавно възприето и още по-малко асимилирано от европейските народи, които току-що били излезли от своето варварско състояние и езическо светоусещане. Ето защо в приложение към отделните европейски народи то се опосредствало, опростило, диференцирало и проявило по различен начин, съобразно различните особености и възможности на възприемане от отделните страни и народи. Това довело, на първо място, до разделението на европейския християнски свят на две половини – източна и западна, което намерило своя реален израз в църковния разкол през средата на Х в., в основата на който било различното светоусещане и философско-етичните представи. Докато в западноевропейската религиозна система наред с крайните прояви на мистицизъм още твърде рано се появили развити философски концепции, които достигнали своята върхна точка във философията на Тома Аквински (XII в.), в Русия християнството имало предимно подчертан етичен характер, със свойствените за русина съзерцателност, дълготърпение, благочестие, жертвоготовност и отсъствие или слаби проявления на фанатизъм, изуверство, жестокост в религиозната практика, така характерни за западноевропейското средновековие⁵³.

Ето защо в Русия, и по-специално в Киевска Русия, богословските съчинения имат предимно характер на етически трактати и нравоучения⁵⁴. Това се забелязва предимно в съчиненията на Лука Жидята и Владимир Мономах и отчасти у митрополит Иларион. Върхна точка в развитието на тази религиозна нравственост се изразява в етическата система на Владимир Мономах (края на XI – началото на XII в.). Неговото „Поучение“ е не само образец на литературно майсторство, но и синтез на християнската религиозна етика, обхваната във всичките ѝ основни проявления⁵⁵.

Но Владимир Мономах, една от най-ярките фигури в историята на Киевска Русия, е не само пасивен религиозен мислител и съзерцател. Той е и активен политически деятел и войн, успял с оръжие в ръка отново да обедини руските земи и да отблъсне далеч от пределите им техните врагове. За тогавашния човек Владимир Мономах се представя като образец на съвършенство, хармонично съчетал у себе си всички човешки качества и добродетели и допринесъл твърде много за политическото и културното издигане на Русия. Ето защо руският летописец с пълно право може да отбележи: „Владимир Мономах просвети Руската земя, както Слънцето със своите лъчи. Вестта за него достигна до всички земи. Той беше страшен за поганците, а братолобец и нищеллобец и добър страдалец за Руската земя.“⁵⁶

По такъв начин един от най-важните резултати на новата историческа епоха са възникването и първият значителен разцвет на руското оригинално литератур-

но творчество. Външните влияния, предимно на Византия и на балканските страни, изиграват, естествено, своята важна роля. На тях то дължи редица свои особености и принадлежността си към източноевропейския или византийско-славянския художествен кръг. Наред с това още от самото си начало оригиналното руско литературно художествено творчество отбелязва изключителна активност и разнообразие на литературните жанрове, което много скоро нарежда руската литература между първите места в Европа и славянския свят⁵⁷.

Една от най-характерните особености на руската духовна култура и литературно творчество се явява руското летописание, появило се в самата зора на новия културен подъем. Зародило се някъде в началото на XI в. руското летописание в лицето на своя първи летопис „Повесть временных лет“ („Повест за изминалите години“) бележи внезапно най-висок разцвет и полага солидни основи на продължителна блестяща по своя размах и характер летописна традиция, която изпълва цялото руско средновековие чак до XVII в. и заема едно от първите места в средновековната европейска историография. Още в началото на XIX в. строгият и критичен в своите оценки Август Шльоцер, един от бележитите представители на европейската и руската историческа наука, дава изключително висока оценка на първия руски летопис като образец на първостепенен исторически извор и литературен паметник⁵⁸.

Както видяхме, средновековният руски историопис води своето начало от историческата памет на народа, която достига до дълбока древност. Опирайки се на народните предания, летописецът или летописците ги използват твърде широко и умело за пресъздаване на най-ранната история на славянството въобще и по-специално историята на източните славяни. Въпреки отсъствието на хронологическата канава, те съумяват да изградят правдива историческа картина, спазвайки съвсем точно хронологическата последователност, и да свържат най-ранната руска история с историята на по-близки или далечни народи⁵⁹.

Преминаването от древното историческо предание към конкретния летописен историопис се извършва постепенно и плавно, което не позволява на изследователите да определят точната дата на първите оригинални летописни записи. Въпреки изказаните различни мнения по този въпрос най-сигурната датировка е началото или първите десетилетия на XI в., когато описаните събития се отличават със своята конкретност и правдоподобност⁶⁰.

Възникването на руския летопис по най-пряк начин свързва руската литература с богатата културна и литературна дейност, разгърнала се по време в страните на Балканския полуостров, и по-специално във Византия и България. Византия дава образеца на летописния труд. Формата и характерната подредба на историческия материал според строгия хронологически принцип са заимствани оттам, както и краткия библейски разказ във византийска обработка за най-древната световна история от потопа до „Вавилонското стълпотворение“ и разселването на народите в различните части на света. На това последно събитие, на което руският летописец отдава първостепенно значение, той гледа и като начало на славянската история. Следователно историята на славяните започва в Санаа или Месопотамия, доколкото е възможно да се направи подобна връзка. В дадения случай руският летописец разсъждава в чисто теоретически план и неговите изводи съвсем не са произволни или лишени от известна логика, като се имат предвид последните изследвания по този въпрос⁶¹.

В по-друг план стои въпросът за влиянието на българската летописна традиция в началното руско летописание. Подобни предположения са изказани от редица руски учени още в началото на XIX в. и след това. Изучаването на проблема се затруднява от липсата на подобни български летописи или хроники, които биха

могли да служат като прототипи на ранното руско летописание. Но така или иначе интересът на Началния руски летопис към ранната българска история е извънредно голям и особено към събитията, свързани с историята на княз Борис I и цар Симеон⁶².

Ако подемът на руската духовна култура бележи за пръв път през XI и XII в. своя най-висок разцвет, то нещо подобно може да се отбележи и в областта на руското строително дело. Започнало почти от нищо, под влиянието на византийската архитектура през XI в. в Киевска Русия (в Киев, Новгород, Чернигов и др.) се издигат най-импозантните и прекрасни паметници на ранното руско строителство. Естествено тогава те все още имат и подражателен характер. През XII в. този разцвет продължава, като се забелязват и някои местни особености. Размерът на храмовете се намалява, архитектурният тип се разнообразява и придобива типично руски характерни белези. Това е началото на формирането на своеобразния руски архитектурен стил, комуто предстои дългият път на развитие и промени.

През XII в. възникват и най-забележителните шедьоври на средновековната руска архитектура, между които безспорно първо място заема църквата „Покров на Св. Богородица“ на р. Нерл (в Североизточна Русия)⁶³.

Разцветът на ранната руска култура от XI и началото на XII в. продължил и след разпокъсването на Киевска Русия през 1132 г. Разпокъсването на страната, естествено, имало своите неблагоприятни последици. Отсъствала единна централна власт, руските князе започнали да спорят и да се борят за надмощие, за владеенето на една или друга територия, за един или друг град, общата отбранителна способност на страната отслабнала.

И въпреки това, въпреки този размирен период, възходът на руската духовна култура стремително вървял във възходяща линия чак до татаро-монголското нашествие през 1237 г. Най-характерният момент е диференцирането на руската култура в географско и териториално отношение. Докато през киевския период има само два политически и културни центъра (Киев и Новгород), то през XII и началото на XIII в. картината извънредно се разнообразява и обогатява. Всеки нов политически център на новопоявилите се около дванадесет княжества (техният брой често се променя) става и център на свой своеобразен духовен живот. Според редица историци този период е време на свободно развитие на руския дух както в областта на икономиката и политическото строителство, така и в областта на културното творчество. Гаранция за това са дълбокият демократизъм в областта на обществените и политическите отношения, слабостта на феодалните порядки и ограничения, сравнителното единство между различните класи и съсловия.

Духовният живот и културното строителство се развиват свободно, без ограничения, без значителни борби и експедии, без особен натиск отгоре или отдолу или отнякъде другаде отстрани. Киев вече не е нито политически, нито единствен културен център. Той е само един спомен за славното минало на страната по времето на нейното политическо и културно изграждане.

Чуждите нашественици от юг постепенно заставят населението частично да се изтегли на север. Южните райони не дават необходимата сигурност и добри условия за културна дейност. Новият център на страната постепенно се измества на североизток, между реките Волга и Ока, където бавно се извършва преходът от стария киевски период към новия московски въз основа на древното киевско културно наследство⁶⁴.

Б Е Л Е Ж К И

- ¹ Вж. Т р е т ь я к о в, П. Н., В. И. К о з л о в. Славяне, Большая советская энциклопедия. Т. 23, 3. изд. М., 1976, с. 543; Г е о р г и е в, В. И. Три периода развития праславянского языка. – В: Славянская филология. Т. 12. С., 1973, 5–6.
- ² Срв. К л ю ч е в с к и й, В. О. Сочинения в девяти томах. Т. 1. М., 1987, 120–121; Г а м к р е л и д з е, Т. В., В. В. И в а н о в. Миграции племен – носителей индоевропейских диалектов. – Вестник древней истории (ВДИ). М., 1981, 2 (156), 25–33.
- ³ Вж. С о л о в ь е в, С. М. Сочинения. Кн. 1. М., 1988, 90–93; Н и д е р л е, Л. Славянские древности. М., 1956, 298–300.
- ⁴ Срв. М и х а й л о в, Е. Руси и българи през ранното средновековие до 964 г. С., 1990, 29–57.
- ⁵ Повесть временных лет. Ч. 1. М. – Л., 1950, с. 12.
- ⁶ Вж. Ф р о я н о в, И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. Л., 1974, 13–19.
- ⁷ Срв. Г е н ч е в, Н. Очерци. Социално-психологически типове в българската история. С., 1987, 59–63.
- ⁸ Вж. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. 9–10. М., 1965, с. 9.
- ⁹ Вж. Н и д е р л е, Л. Цит. съч., 306–307; срв. С т а н и л о в, С. Славяните в Първото царство. Варна, 1986, с. 64.
- ¹⁰ Вж. Повесть временных лет. Ч. 1, с. 18; С о л о в ь е в, С. М. Цит. съч., 120–122.
- ¹¹ Извори за българската история. Т. 3. С., 1958, с. 126.
- ¹² Пак там, с. 278.
- ¹³ Вж. Ф р о я н о в, И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. Л., 1980, 10–18; М и х а й л о в, Е. Някои особености на формирането на класите у източните славяни. – В: Изследвания в чест на проф. д-р Христо Гандев. С., 1983, с. 76.
- ¹⁴ Вж. Л е б е д е в, Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Л., 1985, 65–99.
- ¹⁵ Вж. М а в р о д и н, В. В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945, 207–214, 221–228, 383–386, 388; М и х а й л о в, Э. Образование Киевской Руси. – Etudes historiques, 11, 1983, 69–86.
- ¹⁶ Повесть временных лет. Ч. 1, с. 18.
- ¹⁷ Срв. Б е л я е в, И. Д. Лекции по истории русского законодательства. М., 1879, 29–35.
- ¹⁸ Срв. История культуры Древней Руси. Т. 2. М. – Л., 1951, с. 149, 156.
- ¹⁹ Вж. Л я п у ш к и н, И. И. Славяне Восточной Европы накануне образование Древнерусского государства (VIII – первая половина IX в.). Л., 1968, 125–133.
- ²⁰ Вж. Г у м и л е в, Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. М., 1989.
- ²¹ Вж. Р у с а н о в а, И. П. Славянские древности IV–VI вв. М., 1976, 5–11.
- ²² Вж. Р ы б а к о в, Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982, 11–46.
- ²³ Вж. Г а р к а в и, А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. СПб., 1870.
- ²⁴ Вж. История культуры древней Руси. Т. 2. 139–143.
- ²⁵ Вж. Н е д е р л е, Л. Цит. съч., 268–297; Р ы б а к о в, Б. А. Язычество древних славян. М., 1981.
- ²⁶ Срв. История культуры Древней Руси. Т. 2, 61–81.
- ²⁷ Вж. Л и п е ц, Р. С. Эпос и Древняя Русь. М., 1969, 5–18.
- ²⁸ Вж. Повесть временных лет. Ч. 1, 12–13.
- ²⁹ Вж. Ш л е ц е р, А. Л. Нестор. Руския летописи на древнеславянском языке. Ч. 1. СПб., 1809, 181–182.
- ³⁰ Вж. С о л о в ь е в, С. М. Цит. съч. Кн. 1, 128–131.
- ³¹ Вж. К л ю ч е в с к и й, В. О. Цит. съч. Т. 1, 151–153.
- ³² Вж. К а р т а ш е в, А. В. Очерки по истории русской церкви. Т. 1. М., 1991, 52–105.
- ³³ Вж. Повесть временных лет. Ч. 1, 24–25, 28.
- ³⁴ Вж. пак там, с. 35.
- ³⁵ Пак там, с. 39, 58–59.
- ³⁶ Пак там, с. 39.
- ³⁷ Вж. Г у м и л е в, Л. Н. Открытие Хазарии. М., 1966, 9–17.
- ³⁸ Вж. Повесть временных лет. Ч. 1, с. 35, 38.
- ³⁹ Вж. пак там, 31–42.
- ⁴⁰ Пак там, 44–46.
- ⁴¹ Вж. А в д у с и н, Д. А., М. Н. Т и х о м и р о в. Древнейшая русская надпись. – Вестник Академии наук СССР, 1950, 4, 71–79; срв. М и х а й л о в, Е. Руси и българи..., 140–141.
- ⁴² Повесть временных лет. Ч. 1, с. 49.
- ⁴³ Срв. М и х а й л о в, Е. Цит. съч., с. 149.
- ⁴⁴ Вж. А н г е л о в, Б. С. Из историята на руско-българските литературни връзки. С., 1972, 26–38.
- ⁴⁵ Вж. С о л о в ь е в, С. М. Цит. съч. Кн. 1, 152–161; М а в р о д и н, В. В. Цит. съч., 259–288.
- ⁴⁶ Срв. Щ е п к и н а, М. В. К вопросу о просвещении Руси. – В: Плиска – Преслав. 1. С., 1979, 200–205.
- ⁴⁷ Вж. С о л о в ь е в, С. М. Цит. съч. Кн. 1, 165–196; М а в р о д и н, В. В. Цит. съч., 289–346.
- ⁴⁸ Срв. Д ы л е в с к и й, Н. М. Очерк исторической грамматики русского языка. С., 1965, 120–125.
- ⁴⁹ Повесть временных лет. Ч. 1, 21–23.

- ⁵⁰ Вж. М а в р о д и н, В. В. Цит. съч., с. 368.
- ⁵¹ Вж. Повесть временных лет. Ч. 1, с. 56, 58–59.
- ⁵² Вж. С о л о в ъ е в, С. М. Избранные труды. Записки. М., 1983, 25–27.
- ⁵³ Срв. Архиепископ С е р а ф и м (Соболев). Русская идеология. СПб, 1993, 3–34.
- ⁵⁴ Вж. З а м а л е е в, А. Ф., В. А. З о ц. Мыслители Киевской Руси. Киев, 1981, 32–69; История культуры Древней Руси. Т. 2, 181–187.
- ⁵⁵ Повесть временных лет. Ч. 1, 153–167; Памятники литературы Древней Руси, XI – начало XII века. М., 1978, 392–413; вж. Л и х а ч о в, Д. Етическата система на Владимир Мономах. – Език и литература, XXI, 1966, № 4, 1–16.
- ⁵⁶ ПСРЛ. Т. 2. М., 1962, с. 289.
- ⁵⁷ Вж. История культуры Древней Руси. Т. 2, 163–215.
- ⁵⁸ Вж. Ш л е ц е р, А. Л. Цит. съч. Ч. 1, с. II–III.
- ⁵⁹ Вж. Повесть временных лет. Ч. 1, 12–42; срв. Р ы б а к о в, Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи (М.), 1963, 159–173.
- ⁶⁰ Вж. Л и х а ч е в, Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М. – Л., 1947, 35–44.
- ⁶¹ Повесть временных лет. Ч. 1, 9–11; срв. Г а м к р е л и д з е, Т. В., В. В. И в а н о в. Цит. съч.
- ⁶² Вж. М у т а ф ч и е в, П. Към въпроса за българските извори в руските летописни известия. – Сп. БАН, 3, 1912, 135–148; К а й м а к а м о в а, М. Старобългарското историко-летописно творчество от средата на IX в. до началото на XI в. – Год. СУ. Истор. фак, 72, 1978, 74–91.
- ⁶³ Вж. История культуры Древней Руси. Т. 2, 245–340.
- ⁶⁴ Вж. С о л о в ъ е в, С. М. Сочинения. Кн. 1, 642–648; К л ю ч е в с к и й, В. О. Цит. съч. Т. 1, 199–213; 275–294.

Постъпила 7 юни 1994 г.